

A MÚLT CSAPDÁI A JELENBEN

THE TRAPS OF PAST IN THE PRESENT

Mátay Mónika

történész, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
monika.matay@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér – ezt ő maga is megvallotta egy 2014-es rövid, de vitára készítő esszéjében – nem az „igazságot” kereste hosszú pályafutása során, hanem inkább csak az igazság keresésének játékát élvezte. Ezzel az életcéllal aligha tudta volna megtalálni a helyét valamely akadémikus diszciplínában, inkább „tévelygő” értelmiségi lett: igyekezett megérteni, megfejteni az őt körülvevő társadalmi világot, hogy szélesebb közönsége számára is feltárhassa a kifejezés és az értelmezés komplexitását és dinamikáját. Írásom azt mutatja meg, miben hasonlít ez az attitűd a második világháborút követő évtizedek „nyugati” történészeinek munkáira, akik a politikatörténet korlátozott magyarázó erejében csalódva a történeti vizsgálódás más modelljeihez folyamodtak. Összetettebb kutatási programot fogalmaztak meg, amelyben a földrajz, a demográfia, az antropológia, a nyelvészet, a művészettörténet, az irodalomelmélet, a lélektan és újabban a természettudományok is együtt teremtették meg a társadalmi világnak, ennek a sokrétű organizmusnak a megértését segítő, funkcionális és strukturális eszközöket. Megkísérlem kibontani, mi indíthatta Hankiss Elemért és az 1960-as évek óta a történészeket is, hogy fölfedezzék azokat a világra, valóságra nyitott elméleteket, amelyek az „emberi kalandot” komplex és interaktív kontextusba helyezik.

ABSTRACT

As he confessed himself in a short but provocative essay in 2014, Elemér Hankiss might not have been searching for the 'truth' throughout his long career per se, but instead, might have enjoyed the game of the search itself. With this mission, Hankiss could hardly integrate himself into one particular academic discipline in Hungary, but he preferred to become a wandering intellectual who tried to understand and interpret the social world around himself, and to reveal the complexity and the dynamics of expression and interpretation to a wider audience. The present contribution explores how this attitude compares to the work of 'Western' historians in the decades after World War II, who, disappointed with the explanatory boundaries of political history, turned to alternative models of historical investigation. They laid out a more complex academic program where geography, demography, anthropology, linguistics, art history, literary theory, psychology, and lately, the natural sciences provided functional and structural tools for understanding the social world as an integrated organism. In this paper I attempt to investigate the intellectual motivations of both Elemér Hankiss and historians since the 1960s to explore reflective theories which put the human adventure into a complex and interactive context.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, történelem, civilizációtörténet, bizonytalanság, kérdésfeltevés

Keywords: Hankiss, Kőszeg, history, history of civilization, uncertainty, questioning

Hankiss Elemér hosszú pályája során több tudományba is belekóstolt, volt irodalmár, értékkutató szociológus, politológus és filozófus is. Nicolai Hartmann-nal szövege befeszítetlen, s ilyen értelemben szabad ember volt, örök útkereső, aki az igazság nyomába szegődve kalandozott, szemlélődött, esellengett, és közben újra és újra rácsodálkozott az élet varázsos változatosságára. Vagy, amint magáról mondja az általa *Best of Hankiss*-nak tartott esszégyűjteményében, ahol az életére visszatekintő gondolkodó rövid karcolatokba gyűjtötte az őt leginkább foglalkoztató kérdéseket: „Még az a gyanú is felmerült bennem önmagammal szemben, hogy nem az igazságot kerestem, hanem csak az igazság keresésének játékát élveztem.” Azaz, a válaszok kevésbé voltak lényegesek a számára, mint a kérdések megformálása, mert a merészség és a Hankissnak oly fontos szellemi mászkálás gyönyörűsége a kérdésfeltevésben rejlik, míg a válaszadás túlságosan szigorú, struktúrák által szabályozott, nagy önfegyelmet követelő gondolkodási forma, sokszor egyhangú munkavégzés. Jelenits István egy könyvbemutató alkalmával azt mondta róla, tévelygő ember, aki szándékosan bolyong, nem akar a dzsungelből kijutva megbizonyosodni, rálelni az igazságra. Nem megtalálni akar, hanem élethosszigan csak keresgélni, mert a kutatás maga a cél, a kutatásban rejlik a felfedezés izgalmaként.

ÚTKERESÉS: CHERCHEZ LES HOMO SAPIENS!

Hankiss, *par excellence*, nem volt történész, bár élete első, Makkai Lászlóval közösen írt, nagyobb lélegzetű munkájában történelmi témához nyúlt. Későbbi, szociológusként megfogalmazott kérdésfeltevéseiben többször is komoly, a magyar viszonyok között meghatározó történelmi problémákat érintett, amelyek magukban hordozták a történelmi elemzés lehetőségét. Egyik legolvasottabb műve, a nyolcvanas évek szociológiai slágere a *Diagnózisok. Viselkedéskultúránk torzulásai* című dolgozatát – szellemesen – a magyarországi emberi érintkezés, a köszöntésformák kiforratlanságának, kulturálatlanságának boncolgatásával indítja. Sunyiságokkal teli ez a viselkedéskultúra – állítja Hankiss – frappáns körtünet, a zavarodott társadalmi önkép hű lenyomata. A diagnózisra vállalkozó értékszociológus éleslátóan leplezi le az előrehaladott Kádár-korban feudális zárványként visszamaradt, hierarchikus társadalomszemléletet: „Mert nem képtelenség-e, nem nevetségesen szomorú-e az, hogy három évtized után sem tudjuk még, hogyan kell köszönnünk egymásnak, hogyan kell megszólítanunk egymást ebben az új társadalomban?”

A Horthy-kor egykor világosan meghatározott és mindenki számára nyilvánvaló, érthető alá-fölé rendeltségei nevetségesen keverednek az egyenlőségi elvre épülő társadalmi utópiával, ez a sajátságos massa lepleződik le abban a nagyon is jól érzékelhető nyilvános térben, ahogyan az emberek mindennapi találkozásai során megszólítják egymást. Az éleslátó megfigyelést történeti vizsgálódás követhetné arról, hogyan vallott kudarcot a múlttal való leszámolást célul kitűző kommunista diktatúra egy egészen hétköznapi és látványos ügyben. Követhetné, ha Hankiss érdekelné a feladat, ha társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai elemzésre vállalkozó társadalomtudós akarna lenni.

Hasonló lehetőség rejlik a *Közösségek válsága és hiánya* című dolgozatban, ahol a hagyományos közösségek, ifjúsági szervezetek erőszakos felszámolásának, elpusztításának következményeire hívja fel a figyelmet, és arra a kérdésre keresi a választ, a szétziláltak helyett miért nem formálódtak új közösségek az új, szocialista világban, mik voltak a közösségképződés strukturális és értékrendbeli vagy mentális akadályai. A felvetésből szintén kitűnő, a civil társadalmat ért sorozatos sokkhatásokat és ezek következményeit tárgyaló, Bibó István és Szűcs Jenő nyomdokait követő elemzés készülhetett volna, ha Hankiss efféle vállalkozásba akarna fogni. De, nyilvánvalóan nem akar. Habitusától idegen a rigorózus, adatgyűjtő és feldolgozó, szintetizáló analízis – különösen a pályája második felében, a rendszerváltás után. Inkább rengeteget olvas, szemlélődik, rácsodálkozik az őt körülvevő világra, kísérletezik, és közben vándorol az egyes diszciplínák között. Sok tudóstársa számára szokatlan volt a megfigyelő, *flâneur* világlátás, az örökös mozgás, nem tudták, hogyan viszonyuljanak a céhen kívüli viselkedésformához.

A 20–21. századi történész számára azonban nagyon is ismerős attitűd a magyarázó modellek és diszciplínák közötti mozgás, az egyetemes érvényű paradigmákból való kiábrándulás, az általános magyarázó rendszerek megkérdőjelezése, elvetése, majd az azt követő keresgélés, kísérlet a múlt érvényes és aktuális feltárására. Ahogyan jól ismert a vizsgálati léptékváltás és a tematikus fragmentálás is, sőt a történeti diszciplína szabályainak olyan mértékű megkérdőjelezése, amely végső soron magának a tudományterületnek a felszámolásába torkollik.

Amikor Hankiss Elemér 1965-ben társszerzőként közzétette az *Anglia az újkor hajnalán*t, már éppen megjelent E. P. Thompson mérőföldkönek számító, korszakos jelentőségű, a 20. századi társadalomtörténet-írást alapjaiban átalakító műve, *The Making of the English Working Class* (Az angol munkásosztály születése). Az aczéli kultúrpolitikába természetesen nem illeszkedett a marxista történetírás határait feszegető monográfia, magyarul csak jóval a rendszerváltás után, 2007-ben adták ki. A 900 oldalas, hatalmas levéltári forrásanyagot megmozgató, mára klasszikusnak tekintett munka, melyhez foghatót azóta sem produkált a brit történetírás, a maga idejében, az 1960-as évek elején nagy felzúdulást váltott ki az ortodoxabb elveket valló, klasszikus marxista történészekből. Ugyanakkor óriási

sikert aratott az olvasók között és persze a szakmában is, számos kiadást megért, 50. születésnapját fényesen megünnepelték, a *The Guardian* száz legnépszerűbb nonfiction listáján az előkelő 19. helyet foglalja el. S ami ennél is fontosabb, jelentősen hozzájárult egy önkritikus, önvizsgáló folyamat megindulásához, a folytonos útkereséshez a történész társadalomban.

Thompson azért kárhoztatták a hagyományos marxisták, mert határozottan elutasította az alap–felépítmény metaforát, ahogyan azt a szemléletet is, amely az osztályképződést felülről irányított folyamatnak tekinti. Az ideológiával szemben a kulturális tapasztalatot helyezte előtérbe, azt, ahogyan a történelemkönyvekből kiszorult munkások népszerű dalokat énekeltek, részt vettek munkahelyi rítusaikban, lázadoztak. Számára az angol munkásosztály nem egy elszánt élcsoporthoz tartozó tudatos osztályépítésének terméke, hanem sokkal inkább a közösen szerzett élettapasztalatok következményeként valósulhatott meg. Ezek a tapasztalatok formálták az identitást, ezek vezettek az osztálytudat kialakulásához. Nem volt hajlandó áldozatokat látni a munkásokban, ahogyan arra sem, hogy a kapitalista gépezetbe ékelt szükséges, ám jelentéktelen láncszemeknek tekintse őket. Számára ezek az emberek az ipari forradalom kihívásaira aktívan és élénken reagáló, cselekvő személyek, akik döntéseket hoznak az életükről még akkor is, ha a döntéseik korlátok közé szorulnak. Mindezt egy olyan tudós írta, aki 1946-ban részt vett az Angol Kommunista Párt történelmi csoportjának megalapításában, majd tíz évvel később, 1956-ban a magyar forradalom szovjet eltiprásának hatására szakított a párttal.

Az 1960–70-es években Thompson mellett más történészek is az egyén „felszabadításán” kezdtek dolgozni; a demográfiai, statisztikai, gazdasági makroelemzéseket, amelyekben, valamely nagy ívű strukturalista magyarázat szolgálatában az individuumok pusztán számadatokként szerepeltek, felváltották a kisemberek mentalitására, viselkedésére, kulturális gyakorlatára, nyelvhasználatára fókuszáló vizsgálódások. Charles Tilly, George Rudé, Natalie Zemon Davis kutatásainak köszönhetően a kora újkori és a 18–19. századi lázadókban ma már korántsem agresszív, erőszakkitörésekre hajlamos, fegyelmezetlen, örvöngő, kaotikus csöcselket látunk, hanem racionális célokat kitűző csoportot, akik számára az erőszak szükséges és elkerülhetetlen, de jelentéssel bíró, koherens szimbolikus térben értelmezendő, közös értékek által motivált cselekedet. A tömeg, akár az erőszakosan viselkedő tömeg alaposabb megértéséhez az ebben részt vevő egyénre összpontosítottak a társadalomtörténészek, azt keresték, melyek azok a kulturális gyakorlatok, rítusok, hagyományok, amelyek az egyéni megnyilvánulások mozgatórugói.

A kisembert észlelő, főleg angolszász kultúratörténészek mellett más irányzatok is középpontba állították a maga sorsát formáló, aktív, cselekvő egyént. Az 1970-es években az olasz mikrotörténelmi megközelítés felbukkanása, az a gesztus, hogy a történész kölcsönvette a biológus eszközét, a mikroszkópot, hasonló

következménnyel járt. A mikroszkopikus szemlélet szembeszállt a korábbi felfogással, amely a hétköznapi hőst a történelem szempontjából lényegtelennek és érdektelennek bélyegezte, ráadásul passzív szereplőnek, a gazdasági és társadalmi viszonyok kiszolgáltatott áldozatának, nem pedig életviszonyai aktív alakítójának tekintette.

Itáliában, Franciaországban és az Egyesült Államokban a politikatörténetből és a strukturalista, marxista paradigmákból egyaránt kiábrándult történészek egy csoportja az egyént állította a kutatás középpontjába. A mikrotörténeti elemzés a személynévből indul ki, a levéltári kutatás célja, hogy a történész minden fellelhető adatot összegyűjtsön vizsgálata tárgyáról. Úgy is mondhatjuk, léptékváltást végez, mikroszkopikus szintre helyezi át a kutatómunkát, mert meggyőződése, hogy így olyan tudás birtokába jut, amely a makroszintű elemzéssel sosem szerzhető meg. Ahogy a mikroszkóp lencséje alá tett tárgyak is más szerkezetet mutatnak, mint szabad szemmel nézve, az egyénre fókuszáló történész a társadalmi tapasztalat új módozataival szembesül. A korábban láthatatlan részletek felnagyítása olyan társadalmi jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyeket a hagyományos megközelítés nem is észlel.

A mikrotörténész számára a kicsi és egyedi az érdekes, lehet az lázadás, gyilkosság, boszorkányvád, válóper vagy egy személy, aki nem híres és hatalmas, inkább csak valamely kivételes cselekedete által került a kutató látókörébe. Ha a vizsgálat egy konkrét személyre irányul, a születés és a halál által behatárolt életút aprólékos nyomon követése, a személyes portré elkészítése, a belső motívációk, vívódások, dilemmák mérlegelése, választások értelmezése ugyanúgy a történész munkájához tartozik, mint az adatvadászat. A biográfia tényeinek pozitívista egybetereleése mellett a személyt kapcsolatainak, szellemi, vallási beállítódásának, társadalmi beágyazottságának keresztül is jellemezni kell, azaz kulturális, társadalmi kontextusba kell állítani. „A mikrotörténelem mint sajátos műfaj csak akkor bontakozhat ki, ha a történészek, amellet, hogy megváltoztatják megfigyelésük léptékét, fellázadnak a szemlélet ellen, mely szerint a mikrokozmosz nemigen fogható fel másképp, mint a makroszint passzív tükröződése.” (Bell, 2002, 262–276.)

Az elmúlt évtizedek tapasztalata azt mutatja, hogy szép számmal születtek olyan mikrotörténeti munkák, amelyek messze túllépnek a makrovilág pusztá leképezésén. Carlo Ginzburg és Natalie Zemon Davis mindennél ékeesebben bizonyították a kora újkori Európában élt emberek önmegvalósítási képességeit, cselekvési szabadságát és döntéshozó stratégiájának létezését. Az inkvizícióval dacoló friuli molnár, Menocchio, a hivatalos biblíamagyarázattól eltérő vallási tanokat, keletkezéstörténetet hirdetett. Nézetei mellett akkor is kitarzott, amikor világossá vált, hogy az életét kockáztatja. Fontos volt számára, hogy tanait a műveletlen falubeliek után teológiában jártas hozzáértőkkel vitassa meg. Tucatnyi könyvet olvasott, köztük a *Koránt* és a *Dekameront*, és ezeket jól ismerte. Affé-

le agresszív és kritikus olvasó volt, aki átformálta, kivesézte, újraértelmezte a szövegeket. A modern lázadó, öntudatos értelmiségi megtestesítője, aki viselkedésével ugyancsak megingatja a 16. századi paraszti életről való, sztereotípiás elképzeléseinket.

Natalie Zemon Davis mesterien megformálta Martin Guerre és vetélytársa, az imposztor Arnaud du Tihl alias Pansette személyiségét, aki úgy próbált szerencsésjének kovácsa lenni, hogy belebújt egy másik ember bőrébe, és másnak adta ki magát, mint aki valójában volt. Ezeket a műveket olvasva világossá válik, hogy szó sincs a körülmények szorításában vergődő parasztkról, sokkal inkább kísérletező, terveket szövő és megvalósító, olykor ezekbe belebukó emberekről, akik kreatívan alakították az életútjukat. Davis bemutatja mindhárom főhős szempontjából a történetet, akik között szerepel Martin, a családját és faluját elhagyó fiatal férfi, Bertrande, a hátrahagyott feleség, aki évekkel később egy vadidegent fogadott az ágyába és az életébe. Pontosan tisztában volt azzal, mit cselekszik, de beleszeretett a semmiből előbukkanó férfiba. Létezett tehát kölcsönös vonzalom, szerelem, szoros érzelmi kötődés, akár egy 16. századi francia faluban is. A Martin Guerre visszatérése alapján érthetővé válik, milyen nehézségekbe ütközött a kora újkorban egy személy azonosítása. Személyes iratok, igazolványok és egyéb dokumentumok, fényképek hiányában, jobb híján, a környezet emlékezetére, szóbeli közlésére kellett hagyatkozni az azonosításkor.

Az elmúlt évtizedekben a korábban teljes homályba vesző, névtelen „történeti hős” új jelentőségre tett szert, sőt felváltotta az eseménytörténészek, politikátörténészek figyelmét kisajátító királyokat és hadvezéreket. Bebizonyosodott, hogy, Hankiss-sal szólva, ezek az emberek befejezetlen történetekként élték az életüket, és ebben az értelemben szabadok voltak olyan korokban is, amelyek az emberi szabadságjogokról egyáltalán nem vettek tudomást, jóval az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* előtti időkben.

Jelen dolgozatban nincs arra mód, és nem is cél, hogy a történeti útkereséseket részletekbe menően rekonstruáljuk. Vázlatosan elég talán annyit megjegyezni, hogy az 1970-es évektől, éppen azért, mert a vizsgálódás a cselekvő egyént vagy kisebb csoportok, közösségek viselkedését, értékrendjét helyezte előtérbe, a kulturális antropológia vált a történetírás egyik legfontosabb társtudományává. Elsősorban azért, mert a tradicionális, nagy folyamatokat és változásokat bemutató társadalomtörténet-írás képtelen volt megragadni az egykor volt valóságot az egyén szintjén, ehhez antropológiai módszerekre és szemléletre volt szükség. Ahogyan arra is, hogy rekonstruálható legyen az a társadalmi-kulturális közeg, amelyben az egyén döntéseket hozott, élt, hiszen mindez csak egy adott, konkrét kontextusban értelmezhető.

Az egyén viselkedése, döntései, az egyéni cselekvés Hankiss számára is döntő! Elég a *Hiányzó hős* című dolgozatában leírt társadalmi csapdára gondolnunk, amikor a zsúfolt úton heverő kempingágy óriási dugót idéz elő, mégsem akad

senki az autósok között, aki eltakarítaná az útból az akadályt. Mikrotörténész és szociológus számára ugyanazok a kérdések: kiből válik egy közösségben cselekvő egyén? Milyen jelentőséggel bír az egyéni cselekedet a társadalomban, a történelemben? Kulturálisan és társadalmilag hogyan meghatározott az egyéni cselekedet?

Az antropológia mellett társtudományként kell említeni a nyelvészetet, már csak azért is, mert a területre szakosodott történészek a nyelvet aktív platformnak, a nyelvi kifejezést cselekedeteknek tekintették. Az 1980-as évektől kezdve. Gareth Stedman Jones, William Sewell, Lynn Hunt és mások felhívták a figyelmet az egyes foglalkozási csoportok, osztályok vagy éppen a francia forradalmárok nyelvhasználatára, és választ kerestek a nyelvi kifejezőmódok társadalmi, adott esetben politikai jelentőségére. Haszonnal forgatták John L. Austin, Ferdinand de Saussure és mások munkáit, eredményesen alkalmazták a beszédaktus-elméletet történeti helyzetek alaposabb megértésére. Azaz, a nyelvi megnyilvánulásokban is egyéni és kollektív cselekvést láttak. Így ma egészen más jelentőséget tulajdonítunk Robespierre propagandájának, a forradalmi retorikának, olyan szent szavaknak, mint a jakobinusok által előszeretettel hangoztatott haza, egyenlőség és testvériség, mint korábban. S hogy pontosabban érthetővé váljon a nyelv történeti kontextusban végzett vizsgálatának jelentősége, a forradalmi nyelv tüzetes elemzése magának a forradalomnak az újraértelmezéséhez vezette el a történészeket a bicentenárium idejére.

Mindezek mellett említhetnénk az irodalomtudományt, a művészettörténetet és a földrajzot mint olyan diszciplínákat, melyek a történészek segítségére voltak a múlt egyre komplexebb igényű feldolgozásánál. Az Annales-paradigmában különös jelentőséget nyert a geográfia, Fernand Braudel a Földközi-tenger és a mediterrán világról írt monumentális vállalkozásában a diplomácia és politika történéseit látványos, de valójában röpke és lényegtelen eseményeknek tekinti, míg az emberiség történetét alapvetően, mélyen befolyásoló tényezők, a földrajzi környezet és a klíma az emberi világon kívül esnek. Mégis ezek azok, amelyek egy nagy régió, a mediterrán világ, és az ott élő ember viselkedésének, mentalitásának, társas viszonyainak lényegét meghatározzák.

MAJDNEM MINDEN RÖVID TÖRTÉNETE ÉS VERMEER KALAPJA

Braudel az emberi civilizációkra vonatkozó alapkérdéseket fogalmazott meg nagyon korán, a második világháború után (1949), s ezzel jócskán megelőzte történész kollégáit. Az egész emberiség történetét kutató civilizációtörténet vagy az emberi történelem helye a kozmoszban mint történetírói műfaj jellemzően csak az ezredforduló körül terjedt el. David Christian amerikai történész 1989-ben tartott először „nagy történelem”, azaz Big History címmel kurzust, amely az evolu-

cionista biológia, kozmológia, csillagászat, geológia és antropológia segítségével mutatja be a Homo sapiens térhódítása előtti hosszú időszakot, s ahol az ember csak egy bizonyos ponton, az előzmények tüzetes tanulmányozása után lép színre. Úgy is fogalmazhatunk, Braudel híres *longue durée* fogalma valóban kitágította az időt, olyannyira, hogy bizonyos esetekben az emberiség története csak a teljes spektrum csekély része maradt. Bill Bryson kíváncsi és művelt újságíróként ered a *Majdnem minden rövid történetében* a természettudományos problémák nyomába sok évvel azt követően, hogy elhagyta az iskolapadot. Azt hitte, végérvényesen leszámolt a reménnyel, hogy valaha is választ talál olyan alapvető kérdésekre, miért sós a tenger, mi a fekete lyuk, vagy hogy mi van a Föld közepében.

Úgy tűnik, a civilizációtörténet mint szemlélet, műfaj, talán éppen a diszciplináris kötöttségekkel való leszámolás miatt nemcsak szaktörténeteseket vonz, hanem más, az univerzumba kiránduló értelmiségieket is, akik nem rettennek meg attól, hogy választ adjanak a kérdésre: miben áll, Hankiss-sal szólva, az emberi kaland lényege. Úgy véli, az ember számára idegen univerzumban, a túlélésért folytatott harc eszközeként kellett megalkotni mítoszokból, vallásokból, értékekből, eszmékből, teóriákból és műalkotásokból ezt a „briliáns konstrukciót”, a civilizációt, ami védőpajzsként óvja alkotóját az ellenséges kozmoszban.

Ha korábban nem is, *Az emberi kaland* megírásával Hankiss tudatosan választja a diszciplináris hagyományokkal és kötöttségekkel való egyértelmű szakítást, kilép a dobozból, akár az irodalomtudományt, akár a szociológiát tekintjük a számára érvényes doboznak. Olyan terepre merészkedik, ahová a többiek is sokfelől, nagyon különböző szakmai háttérrel érkeztek. Az izraeli történész, Yuval Noah Harari korábban középkori hadtörténettel foglalkozott, de érdeklődése a lehető legnagyobb történeti témák felé fordult. Megírta a *Sapiens. Az emberiség rövid története*, majd a *Homo Deus. A holnap rövid története* című műveket. Elsősorban az érdekelte, hogyan hajtotta uralma alá a bolygót egy olyan jelentéktelen élőlény, mint a Homo sapiens, hogyan volt képes, mintegy hetvenezer évvel ezelőtt, rugalmas és összetett együttműködésbe kezdeni, olyan kooperációra vállalkozni, amely, a túlélés érdekében kultúrákat, civilizációkat hozott létre, olyan bonyolult organizmusokat, amelyek megalkotására a méhek, hangyák vagy delfinek alkalmatlanok. Harari valószínűleg egyetértene Hankiss munkahipotézisével, amelyet *Az emberi kalandban* fogalmazott meg. Az emberi közösségek folyamatosan szimbólumok védőpajzsával vették körbe magukat, mert csak így tudtak életben maradni – nem pusztán biológiai, hanem szellemi és lelki értelemben is. Hankiss a védőpajzs matériáját vizsgálja, ahogyan Harari is, bár kissé eltérő logikával és eltérő rendszerben.

Mindketten szeretnek provokatív kérdéseket megfogalmazni, ami a civilizációs elméletek kidolgozásánál elkerülhetetlen, s talán ez rokonítja leginkább a két intellektuális kalandozót. Hankiss azt szeretné tudni, mik az esélyeink a bolygón, és túlélnek-e bennünket a pillangók? Harari arra keres választ, hogy a sikeres

térhódítás után, amikor az emberiségnek nem kell többé a pusztá túlélésért küzdenie, mi legyen a következő lépés? Miben áll az emberiség jövője, miként lesz a sapiensből deus? Hankiss arra kíváncsi, mi köze a világ teremtéséhez a játéknak, Harari arra, milyen szerepet játszik a pletyka az emberek életében? Hankiss azt is megkérdi, nevetett-e valaha Mózes vagy Jézus, Harari azt, miben áll a történelem egyik vastörvénye, a luxuscsapda? És mindketten szembenéznek a szabadság kérdésével. Vajon szabad-e az ember? – veti fel Harari. Válasza világos, igen, egy meghatározott körön belül óriási szabadságfokon hozhat döntéseket, cselekedhet belátása és meggyőződése szerint. Hankiss azon elmélkedik, szabad volt-e az első emberpár, Ádám és Éva a Paradicsomban és azon túl?

A civilizációtörténet a multikulturalizmus korában igen népszerű területnek számít, az elmúlt tíz évben számos slágerkönyv született a témában. Vannak persze olyan szerzők, akik a 14 billió éves történiánál rövidebb időszak áttekintésére vállalkoznak. Csak, hogy néhány példát említsünk: a kanadai sinológus Timothy Brook a Vermeer festményein fellelhető tárgyakkal – olyanokkal, mint egy kínai porcelán gyümölcstál, dél-amerikai ezüstből készült pénzérmék, Ázsiából származó perzsaszőnyeg – érvel amellett, hogy a globalizáció gyökerei a 16–17. századra nyúlnak vissza, melynek bizonyítékai jól azonosíthatóak a Delftet feltehetően soha el nem hagyó Johannes Vermeer képein. A skót történész, a Harvardon, Oxfordban és a Stanfordon oktató-kutató Niall Ferguson *Civilizáció – A Nyugat és a többiekben* azt a kérdést feszegeti, hogyan ment végbe az a folyamat, amely mintegy ötszáz évvel ezelőtt kezdődött, hogyan volt képes a jelentéktelen, elmaradott és civilizálatlan Nyugat-Európa átvenni a vezetést a nagyobb, tisztább és fejlettebb városokkal, magasabb terméshozamokkal, nagyobb flottákkal és sokkal jobb iskolarendszerrel rendelkező Kelet-Ázsia felett? S vajon az ezredforduló környékén fordul-e a kocka, a Nyugat korszaka után érkezett-e ismét a Kelet korszaka?

A diszciplináris kötődés óhatatlanul leszűkíti a vizsgálódás fókuszát, míg az univerzum vagy a glóbusz értelemszerűen kitágítja azt. Hankiss, legalábbis *Az emberi kalanddal* egy olyan klubhoz csatlakozott, melynek tagjai, bárhonnan jöttek is, bátran és határozottan lépték át a tudományok között húzódó határokat, annak érdekében, hogy új tudományos diskurzust alkossanak. De ez a tudományos diskurzus immár semmiképp nem egy szűk szakmai csoport privát beszélgetése, hanem széles közönséget érdeklő globális társalgás, melynek művelői – legalábbis ebbéli szerepükben –, nem szakértelmiségiek, hanem sokkal inkább *public intellectualok*.

LÉPEGETŐ TÉLIKABÁTOK ÉS BESZÉLŐ HÁZAK

Hankiss Elemérrel 2014 májusában találkoztam Kőszegen. Szociológus hallgatóként természetesen olvastam a könyveit, de személyesen nem ismertem. Arról kérdezett, ösztöndíjasként mivel fogok foglalkozni az intézetben. Elmondtam,

hogy történész vagyok, momentán a magyar kollektív emlékezet érdekel, azt szeretném kutatni. Hankiss azt válaszolta, remek, de miért jöttem Kőszegre? Megismételtém a választ, ő a kérdést. Rájöttem, itt most nem választott témám az érdekes, hanem hogy mit kezdek Kőszeggel mint történész. Őszintén megmondtam, fogalmam sincs, még nem tudom. Hankiss azt mondta, ez jó válasz – egyelőre. Idővel azonban találjam ki, mi a dolgom Kőszegen, Kőszeggel.

Legközelebb decemberben váltottunk pár szót a karácsonyi partin. Kérdése ezúttal minden megjelenthez szólt: Jobbak lettetek-e az itt töltött idő alatt, miben épültetek Kőszegen? Nem volt még kiforrott tervem, de a műsor után odamentem hozzá, és elkezdtem emlegetni egy formálódó ötletet. Biztatott. Nevet csak néhány héttel később kapott az elképzelés, akkor, amikor Hankiss már nem volt köztünk többé. Ekkor indult a Beszélő Házak, és csak jóval később döbbsentem rá arra, hogy a projektet valójában Hankiss kíváncsisága inspirálta. A lépegető télikabátokban akarta volna felfedezni az embert: „Vakon járjuk az utcát. Csak foltokat, árnyakat, kabátokat látunk, kalapot, cipőt, zárt arcot. Eszünkbe se jut, hogy élő, eleven, érző, szenvedő, boldog és boldogtalan, sorsával küszködő, halandó ember ez a sok árny, ez a sok lépegető szoknya, nadrág, télikabát. [...] Nem veszszük észre, hogy emberi életek, érzékeny, törékeny emberi sorsok jönnek velünk szembe.” (Hankiss, 2014, 139–140.) Arra biztatott, nézzünk a páncéljuk mögé, hogy megláthassuk az embert.

A Beszélő Házakat azért indítottuk, hogy a házfalak mögött felfedezzük a múltban élt városiak sorsát, mindennapjait, életük nagy fordulópontjait, kitüntetett és rutinszerű eseményeit, a döntéseiket, viselkedésüket, cselekedeteiket. Összegyűjtünk izgalmas és kevésbé izgalmas történeteket. Sok épületről tudjuk, kik voltak a tulajdonosaik, bérlőik, szolgáik. A mai iASK-ban (Institute of Advanced Studies Kőszeg), az egykori Svetics-palotában lakott egykor a kortársai által ellentmondásosan jellemzett Sigray Jakab, akit a Martinovics-összeesküvésben játszott jelentéktelen szerepe miatt 1795-ben a Vérmezőn kivégeztek. A 20. századi, a palotához kötődő sorsok szintén kalandosak, hiszen báró Miske József konstantinápolyi, majd antwerpeni konzul, később fogadott fia, báró reichségi Gerstenberger Jenő diplomata és Vas vármegye aljegyzője tulajdonát képezte az épület. Ez utóbbi felesége, Mary Allison-Walters (fedőneve: Fruit) a Winston Churchill magánhadserégének nevezett Különleges Műveletek Parancsnoksága (Special Operations Executive, SOE) kötelékében teljesített futárszolgálatot. 1941-ben, amikor mások mellett Szakasits Árpádnak hozott levelet Ankarából, lebukott. Halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték, de a britek egy év múlva kicserélték a kémkedéséért fogságban levő Wieser Jenő, volt londoni magyar katonai attaséval. Szintén rendhagyó tevékenységet végzett a palotában az ismert regényíró, Tatay Sándor, aki, amint ezt *Lődörgések kora* című önéletrajzi regényében felidézi, Abu Gaddha világhírű keleti mester néven jól menő grafológus műhelyt üzemeltetett.

Persze nemcsak a történetekre vagyunk kíváncsiak, hanem a kapcsolati hálózatokra, földrajzi mozgásra a városon kívül, a térhasználatra a városon belül. Ha Kőszeget elhelyezzük egy európai atlaszon, térképen, milyen összehasonlító adatokat találunk? Milyen diplomáciai, gazdasági, kulturális és családi kapcsolatokat ápolt a város, és milyeneket az ott élők? Feltérképezzük a nagy kudarokat és a sikereket, amikor a kisváros a történelem színpadára lépve nemzetközi figyelmet kapott. Ilyen esemény volt az ostrom 1532-ben és a császárlátogatás 1893-ban. Számos híresség megfordult Kőszegen. Kik voltak ők és miért jöttek? Mit kerestett itt Hunyadi Mátyás, Zrínyi Miklós, Liszt Ferenc, Szálasi Ferenc és Kodály Zoltán? Milyen nyomokat hagyott Kőszegen a nagy történelem? Hogy vészelt át a város a háborúkat, a török időket, a kuruc harcokat, a kommunista kísérletet, a világháborúkat és diktatúrákat? Hogyan élte túl a katasztrófákat, a tűzvészeket, katonai pusztításokat, pestisjárványokat, vagy éppen a holokauszt borzalmait? Mit tudhatunk az üldözött és diszkriminált csoportokról, az eretnekekről, boszorkányokról, evangélikusokról, zsidókról, osztályidegekről?

Másképpen – Hankiss-sal szólva – sok-sok liftbeszédben újraértelmezzük a kulturális örökséget úgy, hogy a 21. században is érvényes és aktuális magyarázatot adjunk. És brandet szeretnénk építeni minél több városban, hogy a múlt a most élők identitásává váljon, biztos eligazodási pontokat adjon, növelje a komfortérzetüket, vagy, ha kell, elgondolkoztassa, cselekvésre ösztönözze őket. Azt szeretnénk, ha a múlt embere természetesen, erőlködés nélkül kiszólna az idő építette fal mögül, párbeszédre lépne a ma élőkkel. Ahogyan Hankiss tenné, biztatóan mosolyogva, kiapadhatatlan kíváncsisággal.

IRODALOM

- Bell, David A. (2002): Total history and microhistory. In: Lloyd, Kramer– Maza, Sarah (eds.): *A Companion to Western Historical Thought*. Malden, Mass., Oxford: Oxford University Press
- Braudel, F. (1949): *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'époque de Philippe II*. 3 vols. Paris: Almand Clin
- Brook, T. (2009): *Vermeer kalapja: A tizenhetedik század és a globalizáció hajnala*. (ford. Jutai P.) Budapest: Európa Könyvkiadó
- Bryson, B. (2006): *Majdnem minden rövid története*. (ford. Erdeős Zs.) Budapest: Akkord Kiadó
- Burguière, A. (2006): *L'École des Annales. Une histoire intellectuelle*. Paris: Odile Jacob
- Clark, E. A. (2004): *History, Theory, Text: Historians and the Linguistic Turn*. Cambridge, MA– London: Harvard University Press
- Davis, N. Z. (1999): *Martin Guerre visszatérése*. (ford. Lafferton E., Sebők M.) Budapest: Osiris Kiadó
- Ferguson, N. (2011): *Civilizáció – A Nyugat és a többiek*. (ford. Gebula J.) Budapest: Scolar Kiadó
- Ginzburg, C. (1991): *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe*. (ford. Barna I., Galamb Gy. J.) Budapest: Európa Kiadó
- Hankiss E. (1982): *Diagnózisok*. (Gyorsuló idő) Budapest: Magvető Kiadó

- Hankiss E. (1997): *Az emberi kaland: Egy civilizáció-elmélet vázlatja*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. (2014): *A befejezetlen ember*. Budapest: Helikon Kiadó
- Hankiss E. – Makkai L. (1965): *Anglia az újkor küszöbén. (Európa nagy korszakai)* Budapest: Gondolat Kiadó
- Harari, N. Y. (2015): *Sapiens: Az emberiség rövid története*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Harari, N. Y. (2017): *Homo Deus: A holnap rövid története*. (ford. Torma P.) Budapest: Animus Kiadó
- Iggers, G. G. (1997): From Macro- to Microhistory: The History of Everyday Life. In: Iggers, G. G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover–New England–London: Wesleyan University Press, 101–117.
- Levi, G. (1992): *On Microhistory*. In: Peter Burke (ed.): *New Perspectives On Historical Writing*. Philadelphia Polity Press
- Muir, E. – Ruggiero, G. (1991): *Microhistory and the Lost People of Europe*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- Revel, J. (1996): *Micro-analyse et construction du social*. In: Revel, J. (dir.): *Jeux d'échelles: La micro-analyse à l'expérience*. Paris: Gallimard et Le Seuil
- Söptei I. (2017): *A Svetics–Sigray-ház*. (kézirat) Kőszeg
- Thompson, E. P. (1963): *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon Books
- Trimberger, E. K. – Thompson, E. P. (1984): Understanding the Process of History. In: Skocpol, T. (ed.): *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, DOI: 10.1017/CBO9780511621567
- White, H. (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press
- The 100 Best Nonfiction Books*. <https://www.theguardian.com/books/2016/jun/06/100-best-non-fiction-books-no-19-making-of-the-english-working-class-ep-thompson-1963-robert-mccrum> (letöltve 2017. 10. 05.)